

A KLASSZIKUS VILÁGIDEGENSÉG REGÉNYE

EMBER ÉS EMBERISÉG VISZONYA NÉMETH LÁSZLÓ ISZONY C. MŰVÉBEN

„A lelkem nem tudott elegyedni a világgal!”

Németh László negyvenéves korára úgy érezte: belefáradt a regényírásba. Mindig is életveszélyes foglalkozásnak tartotta; szellemidézésnek, ha úgy tetszik, vagy börtönnök, reggel héttől este kilencig tartó emberpusztító robotnak. „Négy oldal drámában megírhatod a pokol tárnáit, négy oldal tanulmányban kimondhatsz, ami gondolkodásodban a leglényegesebb. Négy oldal regényben csak keskeny sávot csinál meg az élet végtelenbe hullámzó reliefjéből.”

Jóllehet nem kezdte volna el írni az *Iszonyt* sem, ha Móricz Zsigmond nem noszogatja állandóan, hogy legalább egy folytatásokban közölhető regénnyel segítse ki az 1939 decemberétől általa szerkesztett és válságba jutott Kelet Népet. Móricz bízik a meg sem született regény vonzásában és január elsejére már meg is hirdeti az új alkotást. „Egy írónak — mint közölte később Németh a móriczi szavakat —, ha akarja, mindig el kell tudni kezdeni egy regényt. A regények úgy vannak bennünk, mint halban az ikrák. Németh László, ha írónak tartja magát s egy kicsit ragaszkodik is hozzá: most hazamegy s egy hét múlva küldi a folytatást.”

Az igazság az, hogy Németh küldte volna is a folytatásokat, de Móricz Zsigmond halálával a Kelet Népe is megszűnt, s az *Iszony* is évekig váratott magára. Három évnél is több múlt el, amíg az újrainduló Válaszban folytathatta a regényt. Ez a cezúra azonban a regény hatalmas sodrású egységében sehol sem érezhető. Már az 1947. évfolyamban megjelenő folytatásokból látszott, hogy az *Iszonyban* különleges regény készül. Az egymás után sorakozó hosszú részletek izgalmát a hónapos időközök sem csökkentették. Az *Iszony* érdekes volt, modern, titokzatos és aktuális.

A mű kiindulópontját illetően Németh László *Regényírás* közben című tanulmánya tájékoztat bennünket. Kiderül belőle, hogy a szereplők társadalmi alapkoordinátái valóságosak, hogy a hősnő modellje egy valóságos lány, aki elszegényedve élt a pusztán és a faluba került férjhez egy tanult parasztsarjhoz. Az ő történetük azonban már kevéssé hasonlít az *Iszony* hőseiéhez. Nélkülük mégis kitalálnak és varázsszerűnek érezte volna az író a történetet. „Egy mozdulatból bomlott ki az egész. Két házaspár ült egymás mellett (nem a modelljeim) s az egyik kényelmesen, elégedetten szinte ejtőzve babrált a másikon, a nemesebbiken. Ebből a pillanatnyi iszonyból, az elképzelésből nőtt ki az *Iszony*. Azt, hogy hősnőm körül az egész világ hangulatát idézzem föl, ahogy a görögség Artemisz körül, már csak írás közben jutott nem az eszembe, az érzékeimbe. Hogy Artemisz szét is téphet valakit, akkor rémlett föl, amikor a magam Aktaionját már széttéptem... Az ember regénye meséjét nagyjából tudja, de mítoszát írás közben kell kapnia.”

Németh László szenvedélyesen cáfolja tehát a sorra megjelenő és bizonygató kritikákkal szemben, hogy az *Iszonyt* eredetileg is mitológiai kulcsregénynek szánta volna. A szélsőséges történet azonban már első megközelítésre is kínálja a mitológiai analógiát. Egy szerencsétlen házasság tragikus történetét mondja el. Két egymást kizáró em-

ber kapcsolatának negatív lenyomata a regény, amelyben olyan lélektani, biológiai jelenségek boncolására vállalkozik az író, amely épp e lehetséges kapcsolat tagadásában ölt testet. Hőse, Kárász Nelli pusztára vetett nemes lány, származására nézve is a hétszilvafások közül való, aki mély és hallgatag szeretettel csügg apján, a rossz bérletbe csúszott jószágigazgatón. Az apa a hivatalnokká züllött kisnemesség régi erényeinek átörökítője, ő az igazi dzsentri a regényben. Nelli számára az apaideál önmagára esmerés. A helyzet, mely a patinás erényeket e regény legjobbjaiban kiérlelte, réges-rég kifutott alóluk, ezért is idegenek a világban. Nelinek már csak a méltánytalanság, lelke és környezete végtelen feszültsége jutott osztályrészül. Saját jól felfogott anyagi érdeke, családjának néma határozottsággal megfogalmazott követelése és a falusi közvélemény nyomása alatt, szerelem nélkül, magára erőszakolt alázattal feleségül megy egy meggazdagodott parasztcsalád mezőgazdasági akadémiát végzett fiához. A Takaró Sanyival kötött házasságban az értékek fáziseltolódása már végletes. Az Ottrubay család mellett, melyről már a hajdani nagyság jelei is lekopnak, a Takarók képviselhetnék a nemzetmegújító erőket. A Takaró család lehetne a nemzett friss erejű oszlopa, de a második nemzedék főiskolát végzett Takaró Sanyiból már hiányzik a szülők puritánsága, úrrá emelkedik, ám ez az emelkedés a zárt paraszti világ tisztas erkölcsének a felbomlását is jelenti. A gazdag parasztfiú a züllött dzsentrihez igyekszik hasonlítani, akin pedig Nelli az apja jogos fölényével néz keresztül. Sanyinak sejtelve sincs róla, hogy akit megkívánt, ahhoz nem méltó, az számára elérhetetlen, ha csak nem erőszakkal. Nelliben kezdettől fogva benne van az askéta lélek tiltakozása férje másfajta, cigányos természete ellen, undorodik annak gyerekes önteltségeitől, parádés érzelmeitől és lelki kényelmességeitől. „Alaptermészete a fegyelmeztetett finnyáság” — mondja róla Illyés Gyula.

Nelli nemcsak ettől, de általában minden házasságtól irtózik. Iskolás kora óta viaskodik a maga asszonyi végzetével. Képtelen a bakfisálmokra, riasztják a fényképésznél díszelgő esküvői képek, önmagától is rettegve gondol rá, hogy tartózkodásában vagy talán álmaiban lapang valami nem normális. Nellit kezdettől taszítja a nemiség, fizikai ellenállást vált ki belőle az első csók és képzeletben is, valóságban is riasztja az asszonnyá válás folyamata. Maga emel vádat önmaga ellen, amikor azon töpreng, hogy a szüzesség elvesztésekor a lélekben is meg kell repednie valaminek. Szüzességével őriz valamit: nemcsak egy biológiai állapotot, hanem egy emberi tartást, apai örökséget is, hogy „lelke szentélyét”⁶⁶ tisztán tarthassa. Lényege szerint feloldhatatlannul magányos tehát: egy mitológiai lehetőség valósul meg benne, az artemiszi szüzesség és zártság. Egy darab emberiség ő; léleken, embernek olyan archetipusa, amelyben a világ, a lét ősi lényege ölt alakot: a magány és a kényesség elvegyülve a szorongalom és a nemesség fölényével, de a bűnre való hajlammal is; mert ez a kényesség és szentség, ha természetét veszélyeztetik, pusztulóvá, de pusztítóvá is válik. A jungi pszichológia az ősképek hangoztatásával ezekhez a típusokhoz tért vissza. Németh László az *Iszony* első részének írásával nagyjából egyidőben méltányolja Jung munkásságát, írván: „a mítoszok nem halnak meg és nem halhatnak meg bennünk.”

Kárász Nelli a szenvedéseiben megkövült, saját szenvedélye által felemészített elembertelenedett istennő. Különös irizálással játszik a történet ebben a meghatározásban. Egy istennő-lehetőség emberi formában és adottságok között, amint pulykákat tenyésztve, félretaposott sarokkal, meztelen lábszárral a havas gazdasági udvaron megjelenik. Mégis: „Nem ember, vagyis nem rendelkezik isteni résszel is, aki nem fogadja szívébe s nem pártfogolná mindvégig ezt a pannoniai Tiszát, ezt a kenyerdagasztó, csibeültető Eszmenyt”⁶⁸ — mondja Illyés Gyula.

Németh László teremtményei közül talán ő a legbonyolultabb lélek. Szépsége is idegen, dámvadszerű, vadságában és tisztaságában szinte ellentétben áll környezetével. Erős lelkű, magának való és másokért élő teremtés. Önfeláldozásra hajlamos, de önmaga megtartásában megíngathatatlanul önző. Igazában természetében hordja végzetét. Kényes-

sége és gögje emberidegenség, iszonya az emberiség, a „világpiszok” eleni tiltakozását fejezi ki. Sorsának ez a tágabb és általános emberi jelentése. Úgy érzi, a Takaró fiúval való házasság valamilyen ellatyakosító piszokban hempergeti meg tisztaságát. Valójában azonban nemcsak a házasság, de a világ teszi próbára. Borzadásaiban, riadalmaiban, majd fellobbanó gonoszágában a világban elvegyülni nem tudó egyéniség tör elő. Nelli arra született, hogy szent legyen, de szörnyeteggé válik, mert nem élhet saját törvényei szerint: az emberen túli szüzesség, erkölcsi érzékenység és megközelíthetlenség jégcsúcsain.

A szerző nyilvánvaló szándéka az volt, hogy egy görögös szigorúsággal megformált emberi történetet költson tragédiává Szophoklész sors-tudatának vagy Thomas Hardy sötét árnyékú pesszimizmusának ígézetével. Egy alkattani összeférhetlenséget akart ábrázolni a goethei Wahlverwandschaft¹⁰ egyszerre biológiai anyagyszerű és irracionálisan lebegő elvei szerint.

Kárász Nelli és Takaró Sanyi tűz és víz! Sanyi hangossága a közlékeny dicsekvők szüntelen szerepelni vágyása. A felszínen mozgó lát-szatok embere ő, akinek igencsak rendben van a „szexusa”¹¹, s aki természetes bárdolatlansággal veti bele magát a köznapí élet meleg hullámaiba. „Cigánykodásai” mögött a vegetatív életvitel elitélése van, a vak tekintetnélkülisége, amely az egész világot játékszerűl használná. Am az írói igazságszolgáltatás érezteti, hogy Sanyi kiemelkedik a dzsent-irimajmoló kuláckiak átlagvilágából, érezteti, hogy pallérozatlan vak ösztöne jó irányt keres, mikor Nelli hideg fölényének ígézetébe kerül. Mert bár a nő fölénye vitathatatlan, Németh művészetének és ítélő-erejének messzeszóló bizonyága, hogy tökéletességében leleplezi e tö-kély meddőségét is. Nelli végtalanul találkozik a vággyal; tartózkodása valójában védekezés, s csak a kényszerűen ismétlődő, nem akart ta-lálkozások monotonájában, a kiszolgáltatottság által csak fokozódó el-lenérésben forrósodik végül egész lényét betöltő gyűlöletté. Mászt vár a másiktól, mint amit az adni tud, mássá akarja formálni, mint ami-lyen az lenni tud, s éppen önmagát védve, mind távolabb kerül erend-endő önmagától, megbénul benne a jó. „Az emberek viszonyát nem az határozza meg, hogy mit érnek, hanem hogy mit akarnak egymás éle-tében”¹² — hangzik el a regényben. A „páros magány”, a tisztességgel viselt „házassági iga” s a családi élet keretei között megőrzött belső függetlenség ebben a jellemképletben valószínűltlen utópia. Házassá-guk végzete elháríthatatlan. Hiába temetkezik Nelli a közös börtönné lett otthonban a munkába, gyermeknevelésbe — kettőjük végzetes kü-lönbözése egyre jobban kiválglik.

Gyötrelmeit egy percre sem enyhítheti a megszokás. A testi-lelki kiszolgáltatottságért Sanyi keserves-görcsös udvarlása, suta ajándéka, sőt még az apja vonásait viselő gyermek nevetése sem kárpótolja. Végül már Sanyi kétségtelenül tiszta szándékait is torz tükörben látja és lát-tatja. Monológjának szélsőséges kitételei hitelesen leplezik le a már benne ágaskodó szörnyeteget, sőt a potenciális gyilkost is. Az író Ta-karó Sanyinak osztja a megváltó halált, Nelinek pedig a bűnt. Gyilkos-sága véletlen, mégis menthetetlen! Sorsában az ember öntörvényűségé-nek a problematikája feszül, a társadalmi rétegek soha nem tapasztalt élességű összecsapásai és összerosódásai idején, egy világ haldoklása és egy új világ születése pillanatában...

Artemisz és Aktaion a szűz isten és az istenséget megkívánó ember története, a mitológia az általános emberi elvonatkozásokon túl kiegé-szűl a társadalmi adottságok valóságos és közeli rajzával. Így egy házasság keretébe zárt magyar tipológia,¹³ jellemteni tanulmány is az *Iszony*, ahol a vidéki élet: a kiszikkadó nemesi családok vegetálása és az ürhatnám nagyzólo parasztpolgárság rövid tündöklése tűnik elénk.

Az örök emberi dolgok, a lélektan esetlegességei és a társadalom ijesztő erői minduntalan metszik egymást ebben a két emberben. Fény derül a Kárász Nelli-ben felnövekvő iszonyt kiváltó világra is. Felvonul-nak a vidéki úri középosztály képviselői a kártyapartikat rendező es-téken, értelmiségiek és a közigazgatás vezetői. Sivár az a világ, amelyben

Nellinek élnie kell. Nincs kivel szövetkeznie, méltó társra nem talál. Imre, a Takaró öccs talán megnyithatná szüzi magányát, de ő is hasonlóképpen kiszolgáltatott. Máshoz kapcsolja a test, a társadalom törvénye és a konvenciók. Kárász Nelli képzeletében végigéli azt az érzelmi skálát, a normális testi beteljesülést sürgető szerelem bevezető akkordja. Németh László éppen ennek kapcsán, a regény fővonala mögött következetesen szőtt szálak segítségével bizonyítja Nelli végzetének legemberibb vonásait. A másik nemtől való természetes szüzi riadalma csak azért merevedett benne frigiditássá, mert életéből hiányzott az érzelmi feloldódás lehetősége, mint ahogyan környezetéből, a „fáncsi”-emberek világából is hiányzott az értelem: a szép élet álma. Vizsgálásait környezetének alantossága fokozza a végletekig. Gondoljunk Bodolai gátlástalan viselkedésére, stílusos otrombaságára. Erezhetővé válik a talaj, amelyen kitermelődnek az övéhez hasonló üres életek. Takaró Sanyi hetvenkedő, érzelmes lelki puhasága éppúgy, mint Jokuti cinikus gonoszsága. Mindkettő az ellenforradalmi idők középosztályi világában gyökerezik.

Egy állóvíz drámája a regény. Holtpont két forrás között, idegölő mozdulatlanság egy háború és egy gazdasági válság időközében. Maga az elszabadult pokol: a Horthy-rendszer első évtizedeinek reménytelen, múltat és jövőt beborító rettenete. Ezért válik jogossá a hősnő morális lázadása, ezért hárulhat a felelősség az őt körülvevő világra is; mert ez belefagyasztotta a benne megvalósulni vágyó jogot: „A lelkem nem tudott elegyedni a világgal. Az ilyen embert nem szabad arra kényszeríteni, hogy megmerüljön abban, amitől riadozik. A régiek tudták, miért csináltak apácákat, meg papnőket. Ezek valóban arra voltak jók, hogy egy szent ligetben, csendes szentségben éljenek, mint messze fülelő közvetítők a természet istenei és a halandók közt. Az ilyen lelkeket szentségtörés csak hogy normálisak legyenek, az emberi nem közös pácában megbuktatni”¹⁴ — írja Nelli, mikor évek múlva visszaemlékezik házassága gyötrelmeire. Lázadása, benső ellenállása igazi tartalommal telik meg és pátosza mindvégig töretlen marad.

A húszas évek Magyarországanak társadalmi viszonyait azonban nem pusztán „magyar tipológiaként”¹⁵ hanem a modern humánus egyetemességében ábrázolja az író. Nelli sorsa arra figyelmeztet, hogy az ember öntörvényűsége nem abszolút, s ami belőle igazolható, az semmi esetre nem az arisztokratikus elzárkózás, még akkor sem, ha e jejes fölényben nemes jellemvonások kínálkoznak fedezetül. Nelli nemességét végzetes önmagában zártsága nemcsak kiemeli, de kérdésessé is teszi — éppen emiatt torzul a nemesség szörnnyetegivé.

A feloldás elemeit az író rejtekezve, a regény közvetlenül érzékelhető felszíne alatt bontakoztatja ki, anélkül, hogy akár egy szóval is utalna előzőleg rájuk. A feloldás az utolsó epizódban egyetlen mondatban csattan, amint Nelli önkéntes „apácaságában”¹⁶ a gyereket fűrészi. E hideg lélekben ekkor sejlik fel egy érzés, éppoly természetes, mint ami apjához húzta, férjétől taszította: éppen a kettő eredője. A kislány igazi Takaró gyerek. „Dicsekvő, mohó... Csupa éhség, életkedv, semmi büszkeség — igazi rabszolga. A kis útalatos, gondolom magamban, ahogy fürdetésnél a csiklandós barna bőren, a pihés keresztcsontján végigsiklik a kezem. De ezt nem váddal, a kihordó anyaméh fölhaborodásával mondom, hanem mosolytalan, távoli biztos szeretettel. Mert mi ő is, ez a kezem között ficánkoló Sanyi? A lányom tán? Egy darab rám bízott szegény emberiség.”¹⁷ (Kiemelés tőlem: U. M.) Ezen a ponton Németh László önmagán is túljutott, mint mikor a vádló elveti pálcáját és vádjait, hogy a maga helyére emelje azt, akit vádolt. Németh László és Kárász Nelli ebben a képben magányuk ellenére is, az élet, az ember és az emberiség önkéntes meghatott áldozataivá váltak. A három zárómondat tömör asszociációs sora lényegében az egész regényt összefűzi s a drámai katarzis minden jegyét magán viseli.

Az *Iszony* „ich-roman”¹⁸ mégis távolságtartó, mintha a hősnő fordított távcsőn nézné magát s a viszonylatok kibogozhatatlan gubancát,

melybe keveredett. Az ábrázolásnak ezt a kettős hatását sajátosan motiválja egy, az elbeszélésen belüli kettősség. Az elbeszélés első-belső vonulata az eseményeket, benyomásokat intenzíven átélő szubjektum kiárulkozása. A második valójában az életet átélő lélek belső kontrollja: az önmagát távolból figyelő, sőt önmaga felett ítélkező másik én megnyilvánulása. „... Úgy el tudja lökni magától vallomását, hogy szavait, mintha nem is a tulajdon ajkáról, de az egész emberiség szervezetének a legmélyéről hallanók”¹⁹ — írja Sötér István.

Az *Iszony* nemcsak a legerőteljesebb, de a legmegkomponáltabb Németh László-regény is. A jellemrajz sokrétű plaszticitása a hősöket körülvevő atmoszférában, a dzsentrí életforma kritikájában nyeri el vitathatatlan végérvényességét. Realitása nem a hétköznapi értelemben vett valószínűség realitása, hanem a töretlen szuggesztivitásban kifejeződő írói hitel. „... Az író fejlődésének új »móriczi« szakaszát jelzi: a szubjektív indulat itt már beveszi magát a dolgokba, objektivizálódik, magában a valóságban lappangó tüzet igyekszik lángra lobbantani az író”²⁰ — jellemzi a regényt Király István. Ez teszi Németh László regényét a modern realizmus mesterművévé. Nagy jelentősége nem az, hogy formája és tartalma szerint milyen, hanem az, hogy természete szerint „első kísérlete az irodalmi élettani szemléletnek”²¹ „Irodalmi formák között tudatos szintézise mindannak, amit az emberi szellem eddigi felfedezései jelentenek — írja híres tanulmányában Sarkadi Imre —, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy abból az ablakból lehet nézni”²².

JEGYZETEK

1. Németh László: *Iszony*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1967. 471.
2. Németh László: *Regényírás közben. Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. 293.
3. Vekérdi László: *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 215.
4. Németh László: *Regényírás közben*. 297.
5. Illyés Gyula: *Iránytűvel I*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. Az *Iszony* francia kiadásának előszava. 459.
6. B. Nagy László: *Németh László pályája 45 után*. Kortárs 1970/1. 39.
7. *A Magyar Irodalom Története*. VI. 519.
8. Illyés Gyula: *Iránytűvel I*. 460.
9. Béládi Miklós: *Németh László*. Kritika 1965/5. 37.
10. Vajda Endre: *Iszony*. Újhold, 1948. 57.
11. Kortárs 1970/1. 40.
12. Uo.
13. *A Magyar Irodalom Története*. VI. 519.
14. Németh László: *Iszony*. Magvető, Bp. 1967. 471.
15. Kortárs, 1970/1. 40.
16. Uo.
17. *Iszony*. 473.
18. Újhold, 1938. 58.
19. Sötér István: *Németh László és az Iszony. Tisztuló tükrök*. Gondolat Kiadó, Bp. 1966. 350.
20. Király István. *Válasz*, 1948. 168.
21. Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. *Vita* közben. 477.
22. Uo.